

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 338.439.22(477.42)

Людмила КОВАЛЬ

НОВІ ФОРМИ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА СЕЛІ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ

Розглянуто структуру та передумови виникнення нових господарських форм на селі. Охарактеризовано найпоширеніші форми господарювання на селі. Досліджено основні тенденції функціонування нових господарських форм, розкрито економічні переваги і недоліки, що виникають в результаті їх діяльності. З цих позицій обґрунтовано сучасні аспекти державного впливу на ефективність сільськогосподарського виробництва та окреслено пріоритети подальшого розвитку галузі. Акцентовано увагу на розвитку сільськогосподарської кооперації як стратегічному напрямі створення цивілізованого господарства ринкового типу.

Ключові слова: сільське господарство, земельна реформа, агрохолдинги, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, особисті господарства населення.

З часу проголошення земельної реформи в Україні минуло вже 23 роки, проте очікуваних змін – формування широкого прошарку ефективних власників і забезпечення на цій основі раціонального землекористування досягти так і не вдалось. Найцінніше багатство українського народу поступово втрачає свою цінність, поглиблюються кризові явища на селі. За багатьма товарними групами Україна стає імпортозалежною державою, а населення недотримує у своєму раціоні 35% м'яса (відповідно до норм, встановлених МОЗ), 46% молока і молокопродуктів, 11% овочів й баштанних, 47% плодів, ягід, винограду, 17% риби і рибних продуктів. Як триумфатор світової аграрної історії, що має успадковані від своїх предків традиції хліборобів, помірний клімат і найродючішу в світі землю, Україна не зможе навіть на одну третину досягти врожайності зерна, яку мають фермери США, сукупна продуктивність сільськогосподарського виробництва у вітчизняній економіці в 2–3 рази нижча, ніж у країнах Західної Європи. Сільсько-господарська техніка, система зберігання, засоби захисту рослин, які використовують українські аграрії, – все це минуле сторіччя. Створені в результаті земельної реформи організаційно-правові форми господарювання на селі не тільки не вирішили, а й загострили наявні раніше проблеми, що актуалізує їх наукове розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що різні аспекти трансформації аграрного сектору вже впродовж двох десятиліть турбують українських учених. Вагомий внесок у розв'язання пов'язаних із ними проблем здійснили Д. Бамбідра, Ю. Білик, А. Даниленко, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, А. Третяк та інші. Проведені ними дослідження стали підґрунтям аграрних перетворень. Проте актуальність проблематики зберігається, оскільки сучасні процеси, характерні для аграрного сектору

економіки, спонукають до активного розвитку нових господарських форм, у становленні яких є чимало проблемних питань, в розв'язанні котрих необхідно поєднувати логіку господарського права та економічної сутності. Проте серед дослідників не існує єдиної думки щодо перспектив розвитку даних утворень й відповідності їх діяльності інтересам села. Тому проблема трансформації сільського господарства на засадах сталого розвитку є надзвичайно актуальним питанням сьогодення.

Метою дослідження є обґрунтування напрямів підвищення ефективності функціонування нових аграрних формувань у пореформений період та виявлення впливу організаційно-правових форм цих структур на ефективність сільгоспвиробництва.

Питання створення нової схеми реалізації земельних відносин в Україні вперше постало у 1990 р., після прийняття Декларації “Про державний суверенітет України”, в котрій зазначалося, що “...земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян” [1]. Зазначене стало підставою для започаткування земельної реформи. В грудні того-ж-таки 1990 р. було прийнято Постанову Верховної Ради УРСР “Про земельну реформу”, в якій було оприлюднено наміри влади щодо становлення ринкових відносин на селі [2] та Земельний кодекс України, котрий передав українському народу функції власника землі [3].

Переломний момент у реалізації земельної реформи настав у грудні 1991 р., після прийняття Закону України “Про селянське (фермерське) господарство”, в якому визнавалося право приватної власності на землю, надану в користування селянському (фермерському) господарству після шести років роботи на ній [4]. У січні 1992 р. було прийнято Закон “Про форми власності на землю”, що визнавав існування трьох рівноправних форм власності – державної, приватної та колективної [5], які пізніше були закріплені у новому Земельному кодексі України (від 1992 р.) та Конституції України. В грудні 1992 р. Кабінет Міністрів України прийняв Декрет “Про приватизацію земельних ділянок” [6], яким започатковується безоплатна передача земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, будівництва, обслуговування житлового будинку і господарських будівель, садівництва, дачного та гаражного будівництва у приватну власність.

Неабияку роль у трансформації земельних відносин відіграв Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. [7], котрим визнавалося право селян на здійснення різних трансакцій із землею. В серпні наступного року було видано Указ “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” [8], згідно з яким паювання земель провадилося як під час членства у колективному сільськогосподарському підприємстві, так і при виході з нього, але у першому випадку паювання відбувалося без виділення паю в натурі (в цьому разі право приватної власності посвідчувалося сертифікатом на право власності), а в другому – з виділенням земельної ділянки на місцевості (право власності було посвідчене державним актом). У результаті здійснення зазначених заходів до січня 2000 р. понад 44% земель (27 млн. га із 60,3 млн. га загальної площі) було передано у власність недержавних сільськогосподарських

підприємств, площа земель у власності та користуванні громадян зросла в 2,7 разу і становила 7 млн. га, з них 0,8 млн. га було зосереджено у фермерів [9, с. 45].

Наступний етап земельних реформ розпочався в грудні 1999 р. після видачі Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” [10], в якому передбачалася реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств у нові формування ринкового типу, засновані на приватній власності. В результаті цих дій у сільському господарстві України почали виникати і стрімко розвиватися нові форми господарювання на селі. Вже в перший рік після прийняття Указу виникло 13160 підприємств корпоративного сектору та 34800 фермерських господарств, і надалі їх кількість збільшувалася. За станом на 1 січня 2012 р. в Україні діяло 14645 сільськогосподарських підприємств, 41500 фермерських господарств та 9430300 господарств населення [11, с. 2]. Однак процес формування нових виробничих структур на селі не можна назвати ефективним. Через мораторій на купівлю-продаж сільськогосподарських угідь, що почав діяти в Україні з 2000 р., товаровиробники можуть формувати свої масиви лише за допомогою оренди земель. Однак у зв'язку із надмірною подрібненістю земельного фонду вони не можуть забезпечити собі оптимальних за розміром формувань – землекористування товарних сільськогосподарських підприємств в Україні практично зрівнюється із землекористуванням громадян, а щорічний рух земель у нашій державі становить майже 20%, що ставить сільське господарство у кризові умови [12]. Разом з тим, кілька великих капіталістів, що мають певні переваги на ринку оренди, розпоряджається сотнями тисяч гектарів земель (табл. 1), хижацько виснажуючи їх. Шістдесят агрохолдингів, що діє сьогодні в Україні, контролює близько 5 млн. га земель, або майже 15% від загальної площі ріллі [13].

Таблиця 1

Найбільші орендарі земель сільського призначення в Україні

Назва підприємства	Площа, тис. га	Назва підприємства	Площа, тис. га
ТзОВ “Українські аграрні інвестиції”	330	ПАТ “Укрлендфармінг”	500
ВАТ “ММК ім. Ілліча”	225	ВАТ “Приват-АгроХолдинг”	150
НСН “Capital”	350	ЗАТ “Агротон”	171
ВАТ “Миронівський хлібопродукт”	280	ТзОВ “Лоутре-Агро”	100
Агро холдинг “Мрія”	150	ТзОВ “Укрзернопром-Агро”	100
Агро холдинг “HarvEast”	220	ТзОВ “Сінтал агро Трейд”	96
Агропромхолдинг “Астарт-Київ”	170	ЗАТ “Фрідом Фарм Інтернешнл”	90

Примітка. Складено на основі даних [14], а також публічної інформації компаній.

Проникаючи в найбільш рентабельні галузі сільського господарства, агрохолдинги забезпечують собі конкурентні переваги шляхом глибокої спеціалізації, високої концентрації та індустріалізації окремих виробництв, застосування надмірних доз добрив і хімікатів, генетично модифікованих організмів, що призводить до виснаження ґрунтів і втрати їх природних властивостей, справляє згубний вплив на екологію та здоров'я людей. У гонитві за надприбутками агрохолдинги вступають у суперечність з вимогами закону плодозміни, вирощуючи кілька років поспіль високорентабельні культури, що виснажують землю, – ріпак, соняшник, сою, пшеницю, кукурудзу, цукрові

буряки, порушують співвідношення між рослинництвом і тваринництвом, між орними землями і пасовищами [15, с. 71].

Серйозною проблемою для України є те, що більшість великих фірм працює в складі потужних промислових підприємств (наприклад, ВАТ "ММК ім. Ілліча"), багато агрохолдингів контролюється фінансово-промисловими групами (ВАТ "Приват-АгроХолдинг, Агрохолдинг "HarvEast"), для яких агровиробництво не є пріоритетною діяльністю, значна частка великих структур зареєстрована в офшорних зонах або в тих країнах, де набагато простіше, ніж в Україні, процедури започаткування та ведення бізнесу (компанії "Мрія" та "Агротон" зареєстровано на Кіпрі, NCH "Capital" та ЗАТ "Фрідом Фарм Інтернешнл" – у США, "Укрзернопром-Агро" – в Австрії, "Астарту" – в Нідерландах, "Миронівський хлібопродукт" – у Люксембурзі), що дозволяє їм уникати сплати податків на прибуток в Україні, торгувати своїми активами в обхід нашого законодавства та вивозити капітал за межі держави без будь-яких обмежень. Багато проблем для села виникає у зв'язку з тим, що більшість агрохолдингів розташовано в містах, тому податки від їх діяльності у сільський бюджет не надходять, а інвестувати в розвиток сільських територій вони не бажають, оскільки чинне законодавство не зобов'язує їх цього робити, а стимули відсутні.

Сьогодні багато дослідників, оперуючи світовим досвідом, наголошує на перевагах великого бізнесу. Проте вони не враховують того, що в Україні ще не до кінця сформовані ринкові механізми, що на фоні відсутності ефективного правового поля та державного контролю несе в собі велику небезпеку. Окрім того, господарства, які у світі вважаються великими, за українськими мірками до таких не належать. Середній розмір американської ферми становить 175 га, французької – 50, німецької – 63. Крупнотоварності і конкурентоспроможності на національних і міжнародних ринках ці структури досягають шляхом індустріалізації галузі, а не за рахунок хижачкої експлуатації ґрунтів, як це роблять вітчизняні холдингові компанії. Тому не треба плутати великотоварного виробництва, що домінує у світі, з підприємствами олігополістичного типу, котрі функціонують в Україні.

Зазначене дає нам підстави стверджувати, що діяльність агрохолдингів у національній економіці несе в собі низку загроз українському суспільству. Більш адекватною формою організації бізнесу на селі за умов сьогодення є кооперація. Кооперативи успішно себе зарекомендували у більшості розвинених країн світу – в скандинавських країнах ними реалізується близько 80% сільськогосподарської продукції, в Нідерландах – 65, Іспанії – 52, у США кооперативи продають і переробляють 82% молока, 60% м'яса, 40% фруктів [16; 17], у Швеції, Данії, Норвегії, Японії до цих структур входять усі сільгоспвиробники [18, с. 301]. Показовою у цьому плані є Франція. Через кооперативи французькі фермери реалізують до 70% зерна. Членами найбільш відомого нині кооперативу "LeGrainCooperative" є 14 тис. виробників зерна. Кооперативний союз "UCAL", що об'єднує 3 кооперативи, до яких належать 3,8 тис. фермерських господарств, щорічно реалізує 260–270 тис. т зерна і 34–35 тис. т маслянисто-білкових культур на суму 43–45 млн. євро. Об'єднання "SICA-Atlantique", в яке входить 70 збутових кооперативів, створених 58 тис. фермерських господарств, реалізує близько 20% усього зерна Франції. Через три степові кооперативи Канади – Саскачеванський зерновий пул, Пшеничний кооператив Альберти і Манитобський елеваторний кооператив – чверть фермерів країни реалізує зернові та олійні культури в 20 країн світу. Широкого розвитку у світі набули змішані форми кооперації, які здійснюють постачальницьку і збутову діяльність (Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія

та інші країни). Молочні кооперативи тут не лише переробляють продукцію, а й забезпечують своїх членів необхідним обладнанням; збутові кооперативи постачають фермерів насінням, засобами захисту рослин, мінеральними добривами тощо. Заслугує на увагу практика створення кооперативних форм міжгосподарського використання техніки – “машинні гуртки”, “машинні ринги” тощо. Такі кооперативи проводять закупівлю, зберігання, ремонт і спільну експлуатацію сільськогосподарської техніки (Бельгія, Нідерланди, Німеччина). Об’єднуючи практично всіх фермерів, вони відіграють домінуючу роль в економічних зв’язках аграрного сектору з іншими галузями економіки. Це стосується як збуту сільськогосподарської продукції та її переробки, так і виробничого забезпечення, кредитування і обслуговування фермерських господарств.

Наведене переконливо доводить, що сільськогосподарська кооперація дозволяє найбільш повно забезпечувати економічні та соціальні інтереси сільськогосподарських товаровиробників, дає змогу ефективно поєднувати виробництво продукції з продукуванням суспільних благ, кооперування є одним із найбільш ефективних засобів виживання дрібних товаровиробників в умовах активного поширення структур олігополістичного типу. Проте процес створення сільськогосподарських кооперативів в Україні практично призупинився. За станом на 1 січня 2012 р. їх налічувалося 905 одиниць, а це в 3,5 разу менше, ніж в 2000 р. Найважливішими проблемами розвитку кооперативного сектору вітчизняної економіки є: недосконалість правового поля (чинне законодавство визначає кооперативи прибутковою формою діяльності, а це суперечить суті кооперативу); слабка матеріальна база аграрних підприємств; необізнаність селян щодо переваг кооперативної форми організації бізнесу; відсутність кваліфікованих кадрів – організаторів кооперативного руху тощо.

Однією із найбільш поширених форм господарювання на селі є селянське (фермерське) господарство. На сьогодні в Україні діє близько 42 тис. ферм, у розпорядженні яких перебуває 4290,8 тис. га земель [10, с. 163]. Багато науковців переконує, що фермерство є однією із найбільш перспективних форм господарювання, при якій спостерігається зацікавленість виробника в кінцевих результатах діяльності. Однак показники розвитку фермерських господарств України доводять протилежне.

Негативним аспектом розвитку фермерських господарств у вітчизняній економіці є те, що більшість з них надає перевагу рослинницьким галузям, частка яких на кінець 2010 р. досягала 85% [20, с. 164]. Більше 60% посівних площ фермери використовували для вирощування зернових, 25% зайнято ними під посіви соняшнику, який вони розміщують на своїх полях кожні 3–4 роки замість рекомендованих семи [19, с. 14]. Частка фермерів у виробництві продуктів тваринництва є взагалі мізерною. У 2010 р. фермерські господарства виготовили лише 2,3% від загального обсягу виробництва м’яса, 1,0% молока, 0,5% яєць, 3,0% вовни та 0,3% меду [20, с. 164]. Показники не вражають.

Важливою проблемою для вітчизняного фермерства є проблема малоземелля. На кінець 2010 р. 10,4% фермерів (4,3 тис.) взагалі не мали сільськогосподарських угідь, 74,4% господарств мали до 100 га угідь, 13,3% – від 100 до 1000 га, 1,7% – від 1000 до 4000 га і лише 0,1% (58 ферм) мали землекористування, що перевищили за площею 4000 га [19, с. 14]. Організувати високоефективне виробництво на ділянках малої площі дуже складно. Водночас можливості розширити розміри господарств фермери практично не мають, оскільки власних фінансових ресурсів для цього у них не вистачає, а доступ до кредитних ресурсів банків практично заблоковано через відсутність надійної застави.

Вирішити зазначені проблеми можна було б шляхом запровадження земельної іпотеки, а також шляхом кооперування сільськогосподарських виробників.

Особливого поширення в аграрному секторі вітчизняної економіки набули селянські (фермерські) господарства. На кінець 2010 р. цією категорією господарств було виготовлено 50,5% продукції сільського господарства України [20, с. 38]. Лише завдяки особистим господарствам селян в Україні ще не повністю занепала галузь тваринництва, яка не становить інтересу для корпоративного сектору. У 2011 р. в особистих селянських господарствах було зосереджено 65,9% від загальної чисельності поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі 77,4% корів, 55,0% свиней, 83,3% овець та кіз, 90,7% коней, 97,8% кролів, 97,1% бджіл. Проте домінування особистих селянських господарств у сільськогосподарському виробництві не свідчить про високу їх ефективність, а лише є доказом відмирання підприємницького сектору. Особисті селянські господарства є такою формою господарювання, яка спрямована на задоволення особистих потреб селян (рівень товарності селянських господарств не перевищує 15%) і забезпечує їм мізерний додатковий заробіток до пенсій та зарплат.

Проаналізувавши ефективність організації процесу використання, збереження та охорони земельних ділянок домогосподарств в аграрному секторі Карпатського регіону, М. В. Щурик розмежував їх на три групи. До першої групи він запропонував ввести 5–7% господарств – тих, що зуміли належним чином організувати виробництво, поєднуючи при цьому власні і суспільні інтереси, до другої групи учений зарахував 13–15% господарств, власники яких постійно обробляли свої земельні ділянки, але відтворювальний процес мав характер простого, а не розширеного, до третьої групи увійшло 80% господарств – це ті, що порушували соціальні норми та справедливість, яка стосується використання, збереження, поліпшення й охорони земель [21]. З огляду на зазначене вважаємо, що господарства населення не можна розглядати як стратегічний напрям створення цивілізованого господарства ринкового типу. Таким напрямом є сільськогосподарська кооперація.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі *висновки*. В результаті реалізації земельної реформи в Україні так і не вдалося сформувати ефективного власника землі. Підприємства корпоративного сектору у гонитві за надприбутками хажацько експлуатують землю, вирощуючи культури, що виснажують ґрунти, а індивідуальний сектор виявився неконкурентоспроможним.

Вирішення назрілих проблем повинна взяти на себе держава. Головний ключ до цього – сільськогосподарська кооперація. Для формування необхідних умов розвитку кооперативних начал в аграрному секторі економіки необхідно вжити такі заходи: внести зміни до статті 52 Господарського кодексу України, віднісши кооперативні об'єднання до суб'єктів, що працюють на неприбутковій основі; внести зміни до статті 157 Податкового кодексу України, передбачивши зменшення податкового навантаження на дрібних сільськогосподарських виробників і на діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, неприбуткова природа яких є економічною основою для об'єднання товаровиробників; забезпечити сільськогосподарські кооперативи державною фінансовою, інформаційною, консультаційною підтримкою; проводити пропагандистську роботу на селі, популяризувати ідеї кооперативної самопомоги; передбачити надання сільськогосподарським кооперативам пільгових кредитів на умовах солідарної відповідальності членів; забезпечити вихід кооперативів на світові ринки, залучити їх до виконання державних замовлень та суспільних програм тощо. Вважаємо, що *подальші наукові розвідки* проблематики мають бути спрямовані саме у це русло.

Література

1. Про державний суверенітет України : Декларація України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №31. – Ст. 429.
2. Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР №563-ЧІІ від 18 грудня 1990 р. // ВВР. – 1991. – № 10. – Ст. 100.
3. Земельний кодекс України // Голос України. – 1991. – №7 (11 січ.).
4. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України // Голос України. – 2003. – № 139 (29 лип.).
5. Про форми власності на землю : Закон України // Голос України. – 1992. – № 27 (15 лют.).
6. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет КМУ // Голос України. – 1993. – №7 (15 січ.).
7. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 1994. – №176 (15 листоп.).
8. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ Президента України // Голос України. – 1995. – №152 (8 серп.).
9. Мартин А. Г. Регулювання ринку земель в Україні : наук. моногр. / А. Г. Мартин. – К., 2011. – 252 с.
10. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки : Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
11. Діброва А. Д. Внесок сільського господарства у вирішення проблем зайнятості населення / А. Д. Діброва // Ринок праці в АПК України: Проблеми і перспективи : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2012 р. – К., 2012. – 32 с.
12. Шарий Г. Проблеми державного управління земельними ресурсами в сучасних умовах та основні шляхи завершення земельної реформи в Україні [Електронний ресурс] / Г. Шарий. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07ktszsp.zip>.
13. Кучер А. Специфіка конкуренції в контексті розвитку агрохолдингів [Електронний ресурс] / А. Кучер. – Режим доступу : http://www.confapt.ua/publ/konf_24_25_cherven_2010/10_specifika_konkurenciji_v_konteksti_rozvitku_agroholdingiv/2-1-0-79.
14. Агрохолдинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.old.zerno.org.ua/links/20->
15. Васильчак С. В. Економічна безпека організаційно-правових форм підприємництва в агропромисловому комплексі України / С. В. Васильчак, Т. П. Музика // Розвиток сільських територій. Організаційно-правові форми в сільському господарстві : зб. наук. праць економістів-аграрників. – Львів : СПОЛОМ, 2013. – С. 69–83.
16. Зіновчук В. В. Роль кооперації у реалізації диверсифікованих намірів сільськогосподарських товаровиробників [Електронний ресурс] / В. В. Зіновчук, В. І. Ткачук. – Режим доступу : http://www.znau.edu.ua/visnik/2011_2_2/131.pdf.
17. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до

- 2015 р. : Постанова Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 103. – С. 38–42.
18. Шабала Я. М. Аграрна реформа і розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині (1991–2009 роки) / Я. М. Шабала // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 1. – С. 298–302.
19. Розвиток фермерських господарств в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroia.net/economics/documents/category-95/doc-94>
20. Сільське господарство України : стат. зб., 2010. – К., 2011. – 384 с.
21. Щурик М. В. Дрібна приватизація земель АПК: соціальна справедливість [Електронний ресурс] / М. В. Щурик. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nvbdfa/2011_1/schuryk1.pdf.

Редакція отримала матеріал 24 вересня 2013 р.